

ШЛЯХЕТСЬКІ ЗАМКИ XIV–XVIII ст. У ВЕРХІВ’ЯХ р. СТИР: ПИТАННЯ РЕЄСТРУ

© Каша М.Є., 2013

Розглянуто історико-археологічну характеристику шляхетських замків у верхів’ях р. Стир. Проаналізовано еволюцію поглядів істориків на формування мережі шляхетських замків, а також результати археологічних розвідок та розкопок протягом XIX–XX ст. Констатовано недостатню увагу щодо збереження та вивчення пам’яток цього типу.

Historical and archaeological description of noble castles in the riverheads of the Styr has been considered in the article. The evolution of historians’ views concerning the formation of the network of noble castles and also the results of archaeological surveys and excavations during XIX–XX century have been analyzed. It has been found out that insufficient attention is paid to preservation and study of such monuments.

Актуальність теми визначається тим, що шляхетські замки у XIV–XVIII ст. були важливим елементом оборони українських земель від татарських набігів. Відповідно вони становили основу військової інфраструктури певної території. Верхів’я р. Стир належали частково до Малого Полісся, а частково становили південний край густонаселеного Волинського Опілля. Через цю територію проходили важливі шляхи з Південної Волині до центрів – міст Луцька та Володимира. У розглядуваний період південно-західна частина цієї території належала до Белзької землі, решта – до Волинської.

До недавнього часу шляхетські замки не досліджувались, не існувало навіть їх приблизного реєстру. Перші спроби узагальнити відомості про археологічні сліди середньовічних оборонних споруд були зроблені ще наприкінці XIX ст.

Проте сьогодні вивчення поширення архітектури військового та господарського значення шляхетських замків є важливою проблемою української медієвістики. Їх укріплення відігравали роль не лише як центри землеволодінь, але й становили основу оборонної інфраструктури землі. Ліквідація Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. різко змінила ситуацію у землеволодінні, що призвело до поступового занепаду давніх шляхетських гнізд. Фактично повністю стерлися на поверхні сліди дерев’яних замків, не збереглося слідів земляних валів та ровів. Не менше постраждала й більшість цегляних замків – покинуті споруди ставали джерелом будівельного матеріалу.

Важливим джерелом для укладання реєстру замків є картографічні матеріали XVI–XVIII ст.

Протягом останніх ста з лишком років історики, краєзнавці та археологи намагались каталогізувати замки та замчища Волині. Першими у цій справі були археологи XIX ст. Д.Я. Самоквасов та В.Б. Антонович [4]. Важливе місце посідали замки у творчій спадщині О. Цинкаловського. У його дослідженнях можна знайти інформацію про сьогодні фактично втрачені пам’ятки, такі як замчища XIV–XVI ст. у Колодному, Більчому та ін. [19, с. 105, 525]. Цікаву інформацію про рештки шляхетських замків зустрічаємо у матеріалах місцевих краєзнавців міжвоєнного та післявоєнного періоду. Так, польський археолог Габріель Ленчик, користуючись інформацією місцевих краєзнавців та органів охорони пам’яток, занотовує тільки у Дубенському повіті 17 замчищ: у басейні р. Стир – Крупець, Козин, Жабокрики, Теслугів, Солонів, Боремель, Лисин, Демидівку, Рогізне, Рудку, Більче, а вздовж Ікви – Птичу, Білгородку, Дубно, Івання, Коблин, Озліїв, Млинів [21, с. 96]. Натомість активний член дубнівського краєзнавчого кола М.І. Островський протягом 1930–1940-х рр. обстежив десятки давніх укріплень, а також провів розкопки на старому замчищі князів Острозьких у Дубно поряд із замком князів Любомирських, де

учений занотовує обстежені ним місця з “грубим шаром попелу від зруйнованих будинків” [17, с. 96]. Серед обстежених ним у цей період середньовічних городищ частина була також рештками пізніших шляхетських замків. Такими були обстежені ще перед війною М.І. Островським замчища над р. Іквою: у с. Підлужжя – укріплення розміром 45×69 м, обнесене 4-метрової висоти валом, та у с. Верба, де на городищі знайдено залізні сокиру та ножі [15, с. 112].

Випадково потрапили в поле зору професійних археологів шляхетські замчища під час польових досліджень у 1960–1980-ті рр. Їх обстежували, розшукуючи городища княжої доби, археологи-медієвісти В.В. Ауліх, М.П. Кучера, В.С. Шолом’янцев-Терський [6; 13, с. 47].

Особливо широкомасштабними виявились дослідження Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом С.В. Терського у 1985–2005 рр. [13, 14, 16]. Зокрема, багато замчищ (Липа, Звенигород, Підбереззя, Мирків, Стремільче) обстежено у верхів’ях р. Стир. Серед обстежених тоді пам’яток важливе місце посідають городища т. зв. “стіжкового” типу, характерного для XIV–XVI ст. На жаль, рештки цих замчищ, як правило, були істотно зруйновані протягом XX ст., і зараз майже не фіксуються на поверхні [13, с. 46]. Зокрема, такий замок існував на земляному насипі заввишки близько 10 м [4, с. 66] в ур. Башта в Підбереззі Горохівського р-ну, знесеному у 1940–1970-х рр. [16, с. 44, 51]. Очевидно, у XVII ст. його замінив побудований згодом неподалік замок у с. Мирків, що у 1571 р. належав Миколі Павловичу Сапезі [2, с. 328].

Згодом багато замчищ XVI–XVII ст. на цій території обстежено протягом 1991–2006 рр. експедицією Волинського краєзнавчого музею під керівництвом Ю. Мазурика [9] біля сіл Іванівка, Колмів, Звиняче, Ощів, Довгів, Журавники, Цегів Горохівського р-ну (1991–1994 рр.).

До недавнього часу найповнішим зведенням даних про укріплені шляхетські двори на території давнішої Речі Посполитої була відома праця Р. Афтаназі [20]. Однак ми не знайдемо у цій роботі даних про середньовічні шляхетські замки, які на певному етапі спорожніли і не переросли протягом XVIII ст. у значні резиденції. Це особливо помітно, коли порівняти дані Р. Афтаназі з картою В.Б. Антоновича. Дуже поживавився інтерес до вивчення замків Південної Волині в останні роки. З’явилася низка праць істориків-архівістів, присвячена питанням з’ясування часу існування та належності замків як центрів землеволодінь. Оpubліковані і праці, присвячені стану озброєності та взагалі обороноздатності шляхетських замків [див. 6, с. 223]. Деякі шляхетські осередки з прив’язкою до маєткових комплексів, за актовими матеріалами, локалізував В.Д. Собчук [12]. Проблемі матеріальної культури волинських замків також присвячені праці рівненського дослідника О. Войтюка [7].

Незважаючи на спорадичні роботи, шляхетські замки верхів’їв р. Стир – давнішого Перемільського князівства, а потім волості у складі Волинського воєводства, поки ще не дочекались ретельного аналізу істориками-архівістами. Однак вони у різний час піддавалися археологічному обстеженню, а інколи й розкопкам. Проте їх узагальнювального картографування проведено не було.

Мета роботи – проаналізувати на підставі публікацій та архівних джерел найновіші дані археологічних досліджень, що дасть змогу встановити особливості формування оборонної мережі мікрорегіону правобережної частини верхів’їв р. Стир.

Шляхетські замки цього періоду були складовою частиною оборонно-господарської інфраструктури – т. зв. волості, до складу якої належало місто, що мало власні оборонні укріплення, та багато прилеглих сіл. Історики неодноразово зауважували, що одним із критеріїв міського поселення є наявність системи оборонних укріплень, військової організації міщан, а також надання магдебурзького права і просторова локація. Так, у привілеї Горохову на міське право (1600 р.) ставилась вимога просторової перебудови усього міста, а саме – максимальне просторове ущільнення: “... а міщани наші горохівські згідно з виміром і дугою, їм вказаних, все місто і передмістя до купи знесуть і спровадять” [1, с. 96]. Подібно робили під час локації багатьох інших міст. Найбільшими містами регіону були Броди, Берестечко, Горохів, Переміль та ін. Однак ми розглянемо лише шляхетські замки на вузькому проміжку між ріками Стир та Іква (рис. 1).

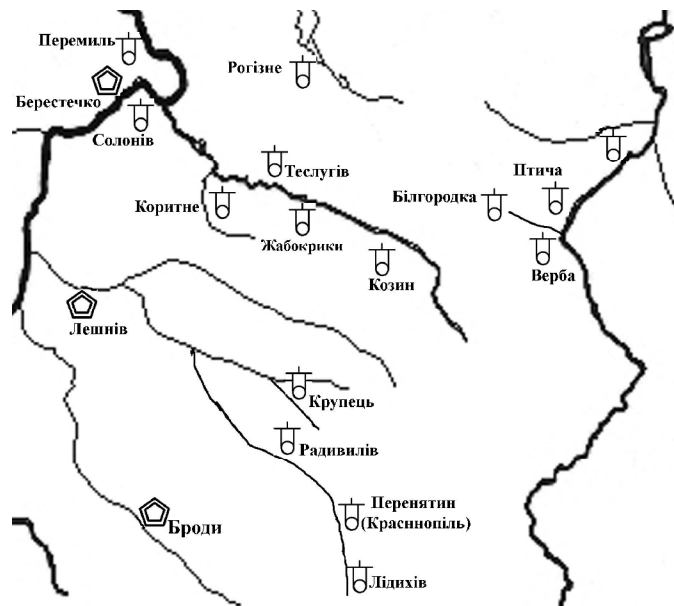

Рис. 1. Схема розташування фортифікації XVI–XVII ст.

Тут замкові волості переважно витягувались вздовж річок Слонівка та Пляшівка. Як засвідчили проведені дослідження, переважна більшість укріплень зазнавала перебудов і зберегла до сьогодні свою форму з XVII ст. – періоду козацьких війн. Як відомо, замки регіону знаходились на шляху військ Б. Хмельницького до Берестечка [16].

Центром волості на р. Слонівці було місто Лешнів, яке осіло, мабуть, на місці старого села, відомого під назвами Слунва та Слонів. На початку XVII ст. його невеличка волость, що складалася з міста Лешнів, сіл Корсів, Сестрятин і Козя та новопочатої волі Грималів, перейшла до рук Мацея Лешньовського. На прибутки від міста замок володарів Лешнева був добре уфортифікований. У документах згадано “наріжну башту та останню муровану башту” замку, “де знаходилося житло фундатора” [12, с. 51]. Зміцнення фортифікацій самого міста, мабуть, відбулося у середині XVII ст., після того, як у 1637 р. М. Лешньовський передав монахам Бернардинського ордену, яких він запросив у Лешнів, ділянку землі під монастир [12, с. 51]. Загальне планування оборонних споруд Лешніва добре простежується на картах другої половини XVIII ст. [10, с. 149].

Серед нелокалізованих раннях замків на р. Слонівці є садиба луцьких повітників Опарипеських. У середині XVI ст. князі Радзівілі придбали у них частину басейну ріки, перенісши центр маєтності на протилежний берег, де побудували замок Радивилів, вперше згаданий в акті поділу володінь цих князів від 1577 р. [12, с. 50–51]. Місцезнаходження цього порівняно невеликого укріплення можна локалізувати на карті Ф. фон Міга [10, с. 197].

У 1620 р. Альбрехт-Станіслав Радзівіл продав цю частину своїх володінь шляхтичу Кременецького повіту Миколаю Лосятинському, з умовою перейменувати продане йому містечко в Новий Лосятин, проте нова назва не встигла закріпитися, оскільки у 1631 р. покупець відступив набутий ним маєток (місто Новий Лосятин та села Опарипси, Немирів і Глев’ятин) власникові сусіднього міста Бродів сандомирському воєводі Станіславу Конєцпольському [12, с. 51].

Одне з найкраще збережених замчищ регіону знаходиться у верхів’ях р. Слонівки у с. Перенятин Радивилівського району Рівненської обл. Воно досліджувалось експедицією Рівненського краєзнавчого музею у 1988–1990 рр. Замчище належало укріпленням містечка Краснопілля, що розбудовувалося відповідно до акта від 14 лютого 1629 р. у маєтку Перенятин, придбаному Самуелем Макаровичем у кременецьких повітників Батківських [12, с. 46]. Щоправда, нова назва не прижилася, про що свідчить топонім Перенятин на карті Г.-Л. де Боплана.

Маєток вперше згадується в описі Кременецького замку від 1545 р. Рештки земляного замчища розташовані на території села поблизу церкви на лівому березі р. Слонівки. Укріплення вперше зафіксовано наприкінці XIX ст. [4, с. 84]. Воно збудоване на високому березі, майданчик

має прямокутну форму розмірами 180×140 м, підвищується над долиною річки на 4–5 м; по периметру оточений земляним валом заввишки близько 3 м. На кутах були влаштовані чотири бастіони. Перед валом з трьох боків було прокопано рів, його теперішня глибина становить близько 2,5 м, а з четвертого боку замок захищала заплава ріки. Південно-західний кут укріплення разом з бастіоном зруйнований. На площі замку зараз знаходяться сільські садиби. Час від часу на городах виорюються коробчасті кахлі XVI–XVII ст., уламки посуду того часу, знайдено кілька мідних і срібних дрібних монет XVII ст.: “боратинки”, “соліди” [11]. Знахідки підтверджують письмові свідчення, що саме у XVII–XVIII ст. містечко Перенятин було доволі великим поселенням. Певно тоді ж від Перенятинського замку дістав свою назву сусідній населений пункт – Підзамче, що вперше згадується у 1735 р., як належний до Перенятина.

Біля витоків р. Слонівки стояв замок шляхтичів Ледуховських, згаданий як існуючий у 1623 р. [12, с. 46]. Від колись потужних земляних укріплень зберігся лише один бастіон.

На території давнішого городища княжої доби в с. Солонів на березі р. Стир знаходився шляхетський двір. Село як центр маєтку Романа Цати згадане у 1545 р. [3, с. 78, 85, 113].

Багато замків стояли на р. Пляшівці (рис. 1). Найдавнішим укріпленням осередком цієї території було городище на острові у Теслугіві, збудоване на торговому шляху не пізніше другої половини XIII ст. [14, с. 24; 18, с. 128]. Археологічні дослідження В.С. Терського у 1974 р. виявили численні матеріали XI–XVII ст., зокрема і фрагменти пічних кахлів, цеглу, монети та інші предмети вжитку мешканців замку [13, с. 52].

Замок Теслугів на р. Пляшівка був гніздом зем'ян Теслугівських. У 1507 р. згадується репрезентант цього роду Ян Яцькович Теслугівський. До маєтку Теслугів належали селища Борятин, Жабокрички, Доброводи й Кольчово [12, с. 52]. Протягом частини XVI ст. до цього маєткового куца належали також Крупець, Піщанка і безіменна слобода на р. Ситній. На початку XVI ст. у Крупці має свій двір Івашко Крупецький, згаданий як його власник у 1528 р. За відомим переписом Литовського війська він мав виставляти з цього маєтку одного вершника [12, с. 52]. Згодом на місці при злитті рік постав замок Крупець. Як центр навколишньої території він частково замінив собою замок у Теслугіві, з яким ділив давнішню волость.

Замок у маєтку Крупець, очевидно, був збудований одночасно з містом. У листі Яна Жоравницького дружині Зузанні на доживоття, датованому 1608 р., тут фігурує панський двір [12, с. 52]. Очевидно, у другій половині XVII ст. у Крупці були зведені потужні укріплення бастіонного типу, досліджені С.В. Терським у 2011 р.

Неподалік устя р. Пляшівки у її заплаві стояв замок Коритно, оточений потужними земляними валами [18, с. 128]. Він належав давньому шляхетському роду Коритенських. У 1571 р. луцький земський писар Михайло Коритенський придбав у шляхтича Михайла Марковича Жоравенського також половину замку й міста Теслугів [12, с. 52].

Вище Теслугова по річці Пляшівці збереглося давнє городище, яке, очевидно, використовувалось під садибу шляхтичами Жабокрицькими, згадану в описі Луцького замку 1545 р. [3, с. 118].

На острові посеред ставу між селами Козин і Зарічне знаходиться замчище Фірлеїв XVII–XVIII ст. (рис. 2). Замок квадратний у плані (100×100 м), збудований на північно-західному кінці підвищення. З північно-західної та північно-східної сторін майданчика зберігся вал заввишки близько 1,5 м. На кутах є круглі виступи – ронделі. Від продовження підвищення замок відділений ровом, завширшки близько 20 м. Майданчик рівний, задернований, жодних залишків кам'яних споруд на поверхні зараз не помітно.

Кам'яні мури простояли до початку XX ст., доки не були розібрані місцевими мешканцями на будівельний матеріал. У документах кінця XVI – початку XVII ст. Козин згадується як містечко. Замок тут був збудований, за даними В.Б. Антоновича, у 1647 р. [4, с. 76], а за даними В.Д. Собчука, – наприкінці третьої чверті XVI ст. [12, с. 53].

Появі у родовому гнізді Козинських фортифікацій передувало осадження тут міста. Відповідний привілей 1538 р. виклопотали Олехно Гринькович та Михайло Тихнович [12, с. 53]. Про замок Козин перші свідчення походять із кінця третьої чверті XVI ст. У 1575 р. Барбара та

Юрій Збарзькі позивалися, зокрема, до Дмитра Олехновича за те, що він спалив замок. Наступні згадки про цю оборонну споруду датуються 1627 і 1629 рр. [12, с. 53].

У 1651 р. Іван Богун оволодів Козинським замком, йому допомагали мешканці містечка. Остаточно замок був знищений пожежею у 1808 р. Руїни замку зафіксовані на гравюрах другої половини XIX ст.

До Перемиської волості прилягали із сходу шляхетські волості поріччя Ікви. Тут у XVI–XVII ст. теж виникали численні шляхетські замки. Так, 7 лютого 1564 р. Михайло Єлович-Малинський виклопотав привілей на осадження міста Вербоє. Маєток Вербоє, вперше згаданий у 1545 р. як власність Петра Івановича Денисовича, складався з семи поселень (місто та села Вербоє, Богданівка, Турія, Тур'янка, Білогородка й Стовпець). Замок Вербоє, зокрема згаданий у документі початку 1589 р. [12, с. 44].

Отже, шляхетські замки розглядуваної території були розташовані доволі густо. Вони концентрувалися вздовж густіше заселених берегів широких річкових заплавл. Так, на р. Пляшівка у різний час стояли чотири замки – Коритно, Теслугів, Козин, Жабокрички. Відстань між ними у цих групах не перевищувала 6–10 км.

Загалом дерев'яні шляхетські замки верхів'їв р. Стир потрібно поділити на три основні типи. До першого належать замки, зведені або перебудовані із укріплень княжої доби (Солонів, Коритно, Теслугів). Їх поява викликана проходженням транзитного шляху на Київ [18, с. 47–49], а розвиток як шляхетських осередків можна починати з XV ст. Наступний активний етап побудови замків у регіоні розпочався у другій половині XVI ст. Початок цьому етапу формування нової мережі замків поклали реформи середини 60-рр. XVI ст., пов'язані з формуванням Речі Посполитої. Саме тоді з'явилися замки Вербоє, Козин, Радивилів. Ще три замки – Краснопіль, Лешнів, Лідихів – збудовані вже у першій половині XVII ст.

Більшість замків були повністю дерев'яно-земляними. Проте протягом XVII – початку XVIII ст. вони нерідко перебудовувались на кам'яні, свідченням чого є замки у Лешневі та Козині. Цьому сприяло, зокрема, розташування їх на поживаєленому торговельному шляху на Дубно (рис. 2).

Рис. 2. Фрагмент мапи 1772 р.

Проведені дослідження свідчать, що основним типом замків регіону, зведених у другій половині XVI–XVII ст., були дерев'яно-земляні бастионні фортеці. Це були прямокутні укріплення, оточені земляним валом і ровом, на кутах яких були влаштовані бастіони. Їх розвиток пов'язаний з появою вогнепальної зброї, виступи-бастіони дали змогу вести обстріл вздовж лінії куртини (стіни).

Замки з подібною системою оборони були дуже поширені на Волині. Вони відомі у Княгинині, Птичі, Сатисеві Дубнівського району, Білчі, Певжі, Ярославичах – Млинівського району, в Шумську та багатьох інших місцевостях [4, с. 37–48; 5].

Подальші дослідження допоможуть уявити особливості місцевої фортифікації. Проте здійснити ці дослідження можна буде лише за умови збереження цих пам'яток. Цьому повинна сприяти ретельна реєстрація усіх об'єктів у державних органах охорони пам'яток. Це є одним із завдань цієї публікації.

1. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АрЮЗР).*– Ч. 5.– Т. 1.– К., 1869.– 636 с. 2. *АрЮЗР.*– Ч. 8.– Т. 6.– К., 1911.– 435 с. 3. *Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.*– Т. 4.– Отд. 2.– К., 1859.– 567 с. 4. *Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве (далі – АС).*– С. 36–133. 5. *Антонович В.Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы / В.Б. Антонович // Труды XI АС в Киеве.*– Т. 1.– М., 1901.– С. 148–154. 6. *Ауліх В.В. Древнерусские городища в Западной Волини / В.В. Ауліх // Археологические открытия 1966 года.*– М., 1967.– С. 249–250. 7. *Войтюк О. П. Замок в с. Муравиця Млинівського району Рівненської області в XV – першій половині XVII ст. за археологічними матеріалами О.П. Войтюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби: зб. наук. пр. (далі – НДПКДУ).*– Вип. 20.– К., 2011.– С. 100–104. 8. *Каша М.Є. Шляхетські замки Центральної Волині у світлі археологічних досліджень / М.Є. Каша // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. 2-ї Всеукр. наук.-практ. конф.– Кам'янець-Подільський, 2012.*– С. 223–230. 9. *Мазурик Ю.М. Обстеження пам'яток доби пізнього середньовіччя басейну р. Липа на Волині / Ю.М. Мазурик // НДПКДУ.*– К., 2001.– Вип. 10.– С. 53–58. 10. *Петришин Г. “Карта Ф. фон Міга” (1779–1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини / Г. Петришин.*– Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2006.– 292 с. 11. *Прищепя Б.А. Пам'ятки фортифікації XVII ст. на Волині // Берестецька битва в історії України: тези Республіканської наук.-теор. конф.– Рівне, 1990.*– С. 10–12. 12. *Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XIV – перша половина XVII ст.) / В. Собчук // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: Астон, 2006. – С. 17–57.* 13. *Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках / С.В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею.*– Вип. 1.– Львів, 1993.– С. 41–67. 14. *Терський С.В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 584: Держава та армія.– 2007. – С. 13–26.* 15. *Терський С.В. Михайло Іванович Островський – дослідник пам'яток княжої доби на Рівненщині (до 110-річчя від дня народження) / С.В. Терський // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей).*– Вип. 6.– Рівне, 2008.– С. 111–115. 16. *Терський С.В. Дерев'яні шляхетські замки Волині / С.В. Терський // Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich od XVII do XXI wieku: Monografia naukowa.*– Т. 1: Historia.– Toruń, 2009. – S. 44–51. 17. *Терський С.В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині / С.В. Терський.*– Львів: Вид-во Національного ун-ту “Львівська політехніка”, 2010.– 380 с. 18. *Терський С.В. “Батисєва” дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар / С.В. Терський // Слов'янський вісник: зб. наук. пр.– Рівне, 2011.– № 11. – Серія “Історичні та політичні науки”. – С. 126–131.* 19. *Цинкаловський О. “Стара Волинь і Волинське Полісся”: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. / О. Цинкаловський.*– Вінніпег, 1984–1986.– Т. 1. – 579 с. 20. *Aftanazy Roman. Materiały do dziejów rezydencji / Roman Aftanazy.*– Т. 5 А–В: Dawne województwo Wołyńskie.– Warszawa, 1988.– 380 s. 21. *Leńczyk G. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim / G. Leńczyk // ZW.– R. I.– 1938.– № 3.– S. 35–38.*